

Liivi- ja Kuramaa aadlike kirjanduslik enesekuvand XVII sajandi pilkeluules

KRISTI VIIDING, VIKTORS DĀBOLIŅŠ

1561. aastal kaotas Vana-Liivimaa iseseisvuse: senised alad jagati Rootsi, Taani ja Poola-Leedu riigi vahel, praegusel Läti alal moodustati Poola vasallriigina Kuramaa hertsogiriik, mille esimeseks hertsogiks sai 1562. aastal viimane Liivi ordu meister Gotthard Kettler (1517–1587). Vana-Liivimaad valitsenud aadlieliit pidi ühiskondliku juhtpositsiooni asemel kohanduma uute ja aeg-ajalt vahetuvate maaisandatega, kelle õukonnad asusid küll kaugel Stockholmis, Kopenhaagenis, Krakówis, Vilniuses ja Varssavis, ent keda kohapeal esindasid asehaldurid ja muud ametnikud.¹ Uued maaisandad alustasid eliidi laiendamist ka madalamate seisuste esindajate, ametnike ja literaatide aadeldamisega: XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul aktiivsemalt Poola-Leedu võimu alla läinud Liivimaal,² XVII sajandi keskpaigast pärast kuninganna Kristiina võimuletulekut kogu Rootsi võimu alla kuulunud Eesti- ja Liivimaal. Uus teenistus- ja haridusaadel, hariduselt juristid, harvem arstid või teoloogid, jätkas aadeldamise järel enamjaolt oma erialast tööd, kuid haldas selle kõrval ka läänistatud valdusi. Mõnigi uusaadlik, veel sagedamini aga nende järeltulijad segunesid alates XVII sajandi teisest poolest abielu teel kohaliku põlisaadliga.

Need poliitilised muutused esitasid põlise baltisaksa aadli identiteedile väljakutse: kuidas oma ammust elitaarset ja korporatiivset enesekuvandit kaitsta ja säilitada? Kas ja kuivõrd oleks võimalik seda ümber kujundada kirjanduslikul moel? Kui jah, siis kas teha seda pigem oma seisuse liikmete identiteedi tugevdamisega või eliidi uutele osadele vastandudes ja neid kritiseerides? Milliseid väljendusvahendeid selleks kasutada? Kas identiteeti peaks kaitsma ja kujundama regionaalselt või rahvusvaheliselt?

Järgnevalt analüüsime XVII sajandi Eesti- ja Liivimaa põlisaadli identiteeti ühe valitud žanri – pilkeluule – põhjal, kaasates lisaks värss-satiiridele lühikesed puanteeritud epigrammid ja sonetid. Valiku esmapõhjuseks on nende žanride omandus reageerida kiiresti ja jõuliselt ühiskonna sündmustele, sealhulgas identiteedikriisidele, ning tuua probleemid eriti eredalt esile. Teiseks olid pilkeluuletused enne XVI sajandi keskpaika Liivimaal nii rahvakeelse kui ka humanistliku kirjanduse üks lemmikžanre, ehkki naerualuseks oli siis ilmalik ja vaimulik eliit ehk aadlikud ja kõrged vaimulikud ise, autoriks aga anonüümsed, vaid üksikjuhtudel nimepidi

¹ Perioodi ajaloolise konteksti kohta vt Brüggemann jt 2021.

² Barbara Trelińska (2001) andmeil aadeldati Poola võimuperioodi jooksul (aastatel 1561–1621/1625) Liivimaal 27 inimest, kuid sellest nimistust puudub näiteks Kuramaa hertsogi ihuarst ja Riia linnaarst Zacharias Stopius, kelle Poola kuningas aadeldas 1570. aastal.

tuntud kohalikud literaadid.³ Seevastu XVII sajandi pilkeluule, eriti värss-satiirid, on kirjutatud kohaliku aadli vaadete esindamiseks, kas siis pärusaadlike poolt või nimel või ka uusaadlike poolt, mis lubab identiteedi kujutamise küsimusele läheneda ka kirjandusloolisest aspektist: kuidas võttis põlisaadel oma huvide kaitseks üle ühe literaatidele tüüpilise žanri?

1. Kuramaa aadliidentiteet suhetes hertsogitest maahärrade ja Poola kuningaga aastatel 1615–1616

XVII sajandi algul laastas Liivi- ja Kuramaad Poola-Leedu ja Rootsi vaheline sõda ülemvõimu pärast Läänemere idakaldal. Lisaks majandus- ja humanitaarkriisile küpses sõja ajal Kuramaal ka kohalik võimukriis: Kuramaa hertsogid Friedrich (1569–1642) ja Wilhelm (1574–1640) püüdsid kehtestada ülejäänud aadli üle absolutistlikku võimu. Olukord pingestus aastatel 1615–1616 niivõrd, et kui Kuramaa aadliopositsioon pöördus toetuse saamiseks Poola kuninga poole, lasid hertsogid 1615. aasta augustis kohaliku aadliopositsiooni juhid vennad Magnus (1569–1615) ja Gotthard Nolde (1557–1615) hukata. Wilhelm, noorem hertsogeist, jättis 1616. aasta kevadel ilmumata ka Varssavisse kohtuistungile, mistõttu kuningas Sigismund III võttis temalt 4. mail 1616 nii hertsogitiitli kui ka vara ja pagendas ta. Kuramaad jäi valitsema hertsog Friedrich ning 1620. aastal vormus aadliopositsiooni liikmeist Kuramaa rüütelkond.⁴

Lisaks ametlikele raportitele jäädvustati võimukriis ka 539 värssi pikkuses saksa-keelses satiiris „Kahekõne ehk vestlus preislase ja vaga liivimaalase vahel Kuramaa praeguse olukorra kohta, kirjutatud ja koostanud suursugune isand, Kaldi päris-härra Aretinus Philalethes ning aadelliku Aletheia provintsi pealik Agatho” („Dialogus oder Gespräch Zwischenn einen Preußenn vnnd frommenn Liefvländer Vonn gegenwertigen Zustande des Churischen Landes, gemacht vnnd gestellet Durch denn Wohlgebornenn Herrnn Aretinum Philalethen Erbgeseßenn zu Kald vnnd Agatho der Edlenn Prouintz Alethias Hauptmann”). Selle ainus teadaolev käsikiri – ilmsesti hilisem ümberkirjutus – asub Schwerini maa-arhiivis (LHAS, f 211-2/1).⁵ Kujutatud sündmuste järgi on satiir loodud pärast Noldede mõrva augustis 1615, kuid enne esimese kuningliku uurimiskomisjoni saabumist Miitavisse 11. jaanuaril 1616. Satiir on kaitsva hoiakuga hertsogite, eriti Wilhelmi suhtes, ent pilkab nii kohalikku aadlit kui ka neid toetanud Poola kuningat Sigismund III.

Ehkki satiiri autor ei ole käsikirja põhjal teada, viitab teoloogiline, juriidiline ja kirjanduslik õpetatus mõnele hertsog Wilhelmi haritud ja absolutismimeelsele õukondlasele. Tõenäolisemaid kandidaate selleks on luterlik teoloog ja poleemiliste käsitluste autor magister Nicolaus Pascha (Pasche, 1561–1623), kes oli aastatel

³ Vt tekstivalikut Mackensen 1936: 191–208 ja humanistliku satiiri kohta sissejuhatavalt Viiding 2023.

⁴ Kuramaa sündmuste kohta vt lähemalt Gebhardi 1789; Kurland 1971; Hübner 1993; Keller 2005; Jakovļeva 2021.

⁵ Satiiri pole varem käsitletud ei aja-, keele- ega kirjandusloolased.

1572–1580 õppinud Oderi-äärses Frankfurdis filosoofiat ja teoloogiat, disputeerinud Aristotelese loogika, retoorika ja füüsika teemal, õpetanud seejärel Frankfurdis, Wittenbergis ja Berliinis ning suundunud siis Achatius von Dohna poegade kodu-õpetajana Königsbergi. Alates 1588. aastast oli Pascha olnud pastor: algul Warthe-äärses Landsbergis (pl Gorzów Wielkopolski), alates 1591. aastast Kaunase saksa koguduses, 1613. aastast Kuldīga saksa koguduses ja Kuramaa hertsogi õukonnajutlustajana. 1617. aasta sügisel pidi Pascha kiiresti Kuramaalt lahkuma, väidetavalt liigse lojaalsuse tõttu juba pagendatud hertsog Wilhelmile (Kallmeyer 1910: 566). Elu lõpuaastail oli Pascha Königsbergi pastor (Derschow 1624: 41–52). Üks tema tütreist abiellus Wilhelmi nõuniku David Andreaega ja jäi Kuramaale (Räder 1957: 2).

Satiiri pealkirjas esitletakse autorina aga hoopis kaht väljamõeldud aadlikku: Kaldi pärihärrat Aretinus Philalethest ja Aletheia provintsi pealikk Agathot. Esmase võtme nende „autorite” tegeliku identiteedi juurde annab fiktiivne kohanimi Kald, mis saab tollasel Kuramaal vihjata vaid Kuldīgale ja sealsele hertsog Wilhelmi residentsile. Teises fiktiivses „autoris” pidi tollane lugeja seega ära tundma vanema hertsogeist, Friedrichi. Varjunimede kasutamine on humanistlikes satiirides tavaline. Ootamatum on see, et varjunimedeks on valitud maailmakirjanduse kuulsused: renessansiaja Itaalia tuntuimate rahvakeelsete satiiriliste komöödiate ja koomiliste dialoogide autor Pietro Aretino (1492–1556), hüüdnimega Il Veritiero (‘tõekuulutaja’) või Oracolo della verità (‘tõe oraakel’), ning Antiik-Kreeka pärjatumaid tragöödiakirjanikke Agathon (448–400 eKr). Selline 2000-aastase vanusevahega „autorite” duo on konstrueeritud koomilise ja traagilise, madala ja üleva vastandusena. Üks autoreist on üdini pahelise elukäiguga, madalast kingsepaperest pärit tõusik, kes kirjutas pidevalt ühes ja samas lihtsas värsivormis ühiskonna- ja moraalikriitilistel teemadel (korruptsioon, ametikohtadega kauplemine, mõrvad poliitilistel põhjustel jne) ning roppude seksuaalnaljadega.⁶ Teine, Agatho(n), on Platoni dialoogis „Pidusöök” kujutatud nägusa, aruka, külalislahke ja kõneosava noormehena, kes pidas muu hulgas epideiktalise kõne Erose ülistuseks (Platon 2003: 202–203, 195a–197e).

Kahe väljamõeldud autori varjunimesid ühendab seos tõega – Aretinuse pere nimi Philalethes tähendab tõearmastajat, Agatho elupaik Aletheia oli tõe ilmsiktuleku provintsi – ja ilmsesti on just see olnud ajend nende sidumiseks Kuramaa aadlikriisiga. Nende abil sai Kuramaad kujutada tõe sünnimaana ja selle hertsogeid tõe kuulutajana. Hertsogite tõearmastus avaldub nii õigluses kui ka kristlikus jumalakarlikkuses: satiiri algul on Kuramaad nimetatud lausa Jumala maaks (v 13–14).⁷

⁶ Aretino seikluslikke elulookirjeldusi avaldati juba ta eluajal dialoogivormis (nt „Pietro Aretino elulugu” [„Vita di Pietro Aretino”], 1538). Tema stiili iseloomustasid rahvapärased naljad, vana-sõnad ja tsitaadid nii pühakirjast kui ka vulgaarladina ja hispaania keelest. Pärast surma sai temast obstsõnse, korruptiivse, humanismivaenuliku, kuid vaheda sulega tõusikkirjaniku prototüüp (Kesten 1963). Kuigi paavst keelas Aretino teosed, nii komöödiad, satiirilised dialoogid, paskvillid kui ka 16 sonetti Marcantonio Raimondi intiimpoose kujutavate vaselõigete juurde, siis mittekatoliiklikel aladel trükiti neid kuni XX sajandini. Tegemist on teadaolevalt varaseima Aretino retseptiooni juhtumiga Läänemere idakaldal.

⁷ Satiiris viitab „Gottes Ländlein” (‘Jumala maa’) Kuldīga varasemale nimele – XIII sajandi keskel ordulinnuse rajamise ajal kandis koht nime Jesusburg. Siin viitame üksikasjalikult käsitletud teostele värsside kaupa.

Valitud kirjanikuallegooriad sümbooliseerisid lõpuks ühtlasi Kuramaa hertsogite julgust käsitleda isegi kõige ebameeldivamaid ühiskonna tõesid (Aretinus) ja taluda ülla tõerääkimise traagilisi tagajärgi (Agatho).

Kuramaa aadli olemuse teine kiht avaneb satiirile eelnevast proosavormis pühendusest. Kooskõlas satiiri kui terviku ideega pole pühenduse eesmärgiks heasoovlik soosingu taotlemine ega tänulikkus varasema toetuse eest, vaid varasema sõpruse ja soosingu ülesütlemine ning pühenduse vahetute adressaatide, uute Kuramaa aadliopositsiooni juhiks tõusnud meeste – vendade Grotthuside ning Heinrich von Plettenbergi – needmine.⁸ Kuna need Kuramaa aadlikud otsisid kaitset valetamise maalt ehk Poolast, kus neid toetas nii Poola kurat kui ka aadelkond, siis ei olnud neil enam kohta tõerääkimise maal Kuramaal – olid ju Kuramaa aadlikud kokku puutes Poola kuningakojaga muutunud valetajateks.⁹ Kolme põrgupoja vahendusel oli satiiri adressaadiks ka Poola kuningas ise. Nii valmistasid satiiri paratekstit lugeja ette antiteetiliseks käsitluseks põlise baltisaksa aadli lõhenemisest.

Satiiri pealkirjas ja needvas pühendtekstis loodud autori- ja adressaatide allegooriatele lisandub satiiris endas veel kaks fiktiivset tegelast: preislane ja liivimaalane. Rahvanimed on siin pigem koondportreed ilma viiteta kindlatele ajaloolistele isikutele. Liivimaalane on külaskäigul Preisimaale (v 1–2) ja sõbralikust vestlusest – teineteist nimetatakse armsateks vendadeks – kujuneb preislase suurema kogemuse tõttu Poola ülemvõimuga heatahtlik, ent liivimaalase suhtes üleolev ekspertiis Kuramaa kriisi lahendamiseks. Liivimaalane kirjutab soovitusel üles, et need kodus aadliopositsioonile edastada (v 132–149). Preislane soovib Kuramaa aadlil kokku hoida oma hertsogitega, mitte usaldada Poola kuningavõimu (v 512–515), sest Sigismundi ainuke tagamõte olevat kogu Kuramaa hiljemalt oma poja valitsusajaks täielikult Poola riiki inkorporeerida (v 278–284).¹⁰

⁸ 1610. aasta paiku Kuramaa rüütelkonna peameheks tõusnud ja pärast Noldede mõrva 1615. aastal Kuramaa hertsogite esivaenlaseks saanud Otto von Grotthus (1579–1652) läkitati 31. jaanuaril 1616 Varssavi seimi istungile aadli seisukohti kaitsma (Napiersky 1839: 153). Otto oli õppinud aastatel 1598–1600 Rostocki ülikoolis (Tering 2018: 344); alates 1617. aastast kuulus ta Kuramaa rüütelkonna kohtunike kolleegiumisse (Kurland 1971: 410), 1620. aastast Kuramaa rüütelkonna esimesse klassi. Otto von Grotthusi ja Kuramaa hertsogite varasema sõpruse jäädvustuseks on Grotthusi 1600. aastal avaldatud pühendeessõna hertsogitele (Grotthus 1600: Av). Grotthus nimetab seal hertsoge isamaa isadeks ja oma heldeimaiks isandaiks, paludes end teenistusse võtta. Teine Grotthus pole kindlalt tuvastatav. Heinrich von Plettenberg (srn 1658) lähetati koos Grotthusiga 31. jaanuaril 1616 Varssavi seimi istungile (Napiersky 1839: 20, 43; Kallmeyer 1839: 11). Plettenberg oli õppinud Marburgi (immatrikuleeritud 1606) ja Siena ülikoolis (immatrikuleeritud 1613) ning reisinud seejärel Inglismaal (Tering 2018: 537).

⁹ „[---] kuna te mul minu riigist minema lipsasite ja seadsite end elama suurele *Mentiuntur*-maale [nad valetavad maale], siis peate te ka teadma, et ma edaspidi enam teie järele ei igatse, vaid tahan kogu armastuse ja soosingu sellega välja juurida ja lõpetada. Seda võite nüüd oma kõrgeimale isandale Peltsebulile pakkuda ja end tulevikus tema kaitse alla anda.”

¹⁰ „Kui oma härrat kelmi moodi / hädaohtu sina saata proovid, / siis Poola kurat su napsab ära / oma kiilaspäiste aadlikega.” Juba 1589. aasta aprillis, kui Sigismund III kinnitas Varssavis Friedrichi ja Wilhelmi hertsogivõimu Kuramaal, võttis Poola-Leedu seim vastu seaduse, mille järgi ootas Kuramaad pärast Kettlerite dünastia lõppu vojevoodkondadeks jagamine ning Leedu suurväestiriigiga ühendamine (Jakovļeva 2021: 197). Hertsog Wilhelmi võimult eemaldamisega 1616. aastal ning hertsog Friedrichi lastetust silmas pidades oli perspektiiv käegakatsutav (Kurland 1971: 8). Teiseks Kuramaa hertsogkonna nõudlejaks oli Sigismund III õemes Mikolaj

Satiiriline dialoog lahkab Kuramaa aadlikriisi probleemide kaupa, millest igaüks ilmestab ühtlasi mõnd Kuramaa aadli iseloomulikku joont. Selgitustesse on põimitud nii juriidilised, poliitilised, teoloogilised kui ka moraaliargumendid. Esmalt kujutatakse Kuramaa aadlit juriidiliselt ebapädeva ja ülitundlikuna (v 27–36), nagu oleks maahärrad nende privileege rikkunud ning aadlike protesti õigusvastaselt mõrvaga alla surunud. Aadli juriidiline ebapädevus avalduvat eeskätt mõistmatuses, et tavaliste aadlike ja maahärrade õigused on erinevad (v 66–75).¹¹ Lisaks ei suutvat aadlikud analüüsida maahärrade käitumise tausta, see tähendab Poola kuninga kui kõrgeima kohtumõistja venitamistaktikat, mistõttu olevat Noldede mõrva põhjustaja hoopis Sigismund III ise (v 76–101). Lõpuks puuduvat Kuramaa aadlil arusaam, millisest privileegist peavad lähtuma hertsogid ja millisest aadel. Kuramaa aadlikud pidasid endale siduvaks Sigismund Augusti privileegi 28. novembrist 1561, ehkki Kuramaa ja Zemgale hertsogite jaoks sõlmiti samal päeval eraldi alistumisleping „Pacta Subiectionis” ehk „Provisio Ducalis” (Oberländer 1994: 198; Kurland 1971: 7). Lisaks oli 22. juunil 1570 Kuramaa maapäeval sõlmitud veel Gotthardi privileeg, mis kinnitas aadli ja hertsogi tähtsaimad eesõigused, mis olid antud Sigismund Augusti privileegiga 1561, ning selle privileegi oli viimati kinnitanud kuningas Stefan Batory 28. novembril 1581 (Hübner 1993: 35–36; Jakovļeva 2021: 194–195). Kuramaa aadli vaatest puudus õiguspädevus aga hertsogeil ja nende käitumist õigustaval preislasel, sest 1615. aasta Varssavi seimil oli Poola kuningas kinnitanud kõik varasemad Kuramaa aadli privileegid, kaasa arvatud kohtuvõimuga seotud eksemptsiooni, mille järgi ei kuulunud Kuramaa aadlikud mitte hertsogi, vaid Poola kuninga kohtuvõimu alla (v 166–173; Kallmeyer 1839: 6).

Teiseks pilkab satiir Kuramaa aadli vähest isamaa-armastust. Ainuüksi Sigismund Augusti kui Poola kuninga antud privileegi eelistamine oma hertsog Gotthardi privileegile olevat märk Kuramaa aadli vähesest patriotismist (v 185–189). Sama kinnitavat ka nende soov karistada hertsog Wilhelmit aadlike mõrva eest rahatrahvi asemel pagendusega (v 190–273). Kuramaalaste patriotismi puudumine viivat lühinägelikult olukorrani, kus saab tõeks poola vanasõna, et varsti ei leia Kuramaal sakslasi enam tikutulegagi (v 290–297).¹²

Kolmas, kõige ühiskonnaohtlikum Kuramaa aadli identiteedi osa on preisimaalase käsitluses nende autus ja reeturlikkus. Käsikirjas rõhutab seda ainus suurtähtkirjas esiletõste: „Te meeles hoidke jäädavalt: äraandja pärit on Kuramaalt!” (V 316–317) Aadlit võrreldakse Juuda sooga – ainult et kui Juudas andis Jeesuse ära 30 hõbeseekli eest, siis Kuramaa aadel on valmis reetmise eest ise 30 000 taalrit peale maksma. Satiiris pigem vihjamisi mainitud reetmine oli seotud tehingutega endise Kuramaa

Krzysztof Radziwiłł (1549–1616; Kallmeyer 1839: 12). Kõigi värsivormis eestinduste toimetamise eest tänane Maria-Kristiina Lotmanit.

¹¹ „Õpi eristusi tegema! / Ära õigusmõisteid moonuta: / ühtmoodi räägi aadlikest, / kes isanda vasallideks, / teistmoodi aga aadlikest, / kes tõusnud on maahärradeks. / Kui kuriteo teeb aadlimees, / on õigusrikkumine see, / kui juhtub miskit härradel, / jääb õigusega varju see.”

¹² „Et vanasõna tõeks ei saaks, / mida kuulsin kord ma Poolamaal: / nad loodavad, et juhtub nii, / et sakslasi ei ole siin, / ka tikutulega ei näe / neid ühtki enam siin ükspäev. / Seepärast on autu ajada / oma härrat välja omalt maalt.”

piiskopkonna ehk Piltene asjus. Selle viimane piiskop Johann von Mönnichshausen müüs Piltene 1559. aastal Taani kuningale Frederik II-le, kes omakorda läänistas selle oma vennale hertsog Magnusele. Sigismund III lubas pärast pikki juriidilisi ja poliitilisi vaidlusi Piltene 1603. aastal hertsog Wilhelmile ja Friedrichile, kui nood vaid tasuvad pandisumma Brandenburgi markkrahvile Georg Friedrichile. Ehkki Magnus Nolde kasutas kogu oma mõjuvõimu piiskopkonna üle, et see ei läheks hertsogite kätte, jätkas hertsog Wilhelm Piltene nõudmist ja 1612. aastal saigi ta Piltene 30 000 taalri eest enda kontrolli alla (Kurland 1971: 30–31). Reeturlikkus ei ilmnevat satiiri järgi aga üksnes ajaloolistes näidetes, vaid ka Kuramaa saadikute ebalojaalsuses hertsogitele Poola seimi istungeil (v 354–361) ja maahärra sõjaretkedelt puudumises vaatamata vasallkohustustele (v 444–463).

Neljas, naeruväärseim Kuramaa aadli identiteedi osa on nende sobimatus iga-suguste ametikohustuste täitmiseks vastutusvõime ja hariduse puudumise ning moraalse laostumise tõttu. Seda aadlisatiiride lemmikteemat esindab pikk värvikas kirjeldus seksuaalsest kombelõtvusest, hala peo-, sööma- ja joomakommete üle, detailsed näited sobimatusest nõunikuametisse, kohtuassessori, mõisapidaja või sõjamehe rolli (v 336–479).

Viiendat aadliidentiteedi tunnusjoont – võimuahnust – peegeldab satiir üksnes Vana Testamendi lugude kaudu. Hertsog Wilhelmi kujutatakse kuningas Saalomoni, kes laseb oma lähikondlased konkurentidena võimu pärast tappa. Esimeseks ohvriks sai vend Adonija (v 150–159), Taaveti neljas poeg, kes tõusis ise Saalomoni asemel troonile, kuid kelle Saalomon lasi ihukaitsja Benajal hukata (1Kn 1:5–2:25). Satiiris on Adonija Noldede võrdkujuks.¹³ Vana Testament legitimeeriks justkui ka Wilhelmi käitumist, sest oli ju temagi saanud riigi päranduseks oma isalt, hertsog Gotthard Kettlerilt, samal ajal kui Nolded püüdsid tema pärandust endale kahmata.

Satiiri lõpuosas, veidi enne liivimaalase kojupöördumist, manitseb preisimaalane liivimaalast veel kord Saalomoni lugudest õppima (v 490–505). Nüüd on hoiatavaks näiteks kuningas Taaveti õepoeg Joab, vapper, kuid julm ja kättemaksuhimuline kindral, kelle Saalomon lasi hukata Adonija poole hoidmise eest (1Sm 26:6). Joabi mõrv toimus ettekavatsetult templis, lausa altari juures, selleks et Joab ei saaks isegi rahu surra (1Kn 2:28–34).¹⁴ Veel kolmaski mees solvas ja teotas Saalomoni – Sauli soost pärit Simei (2Sm 16:5–1Kn 2:46). Satiiris olid Joabi ja Simei lood allegooriliseks hoiatuseks ülejäänud Kuramaa aadlile.¹⁵

¹³ „Kui õige tegu polnuks see, / oleks Saalomongi patune, / kui Benajal lasi hukata / omaenda vend Adonija. / Sest jätta ilma tol oli plaan / vend riigist, mille isalt ta / oli päranduseks saanud, nii / meil tõendab Pühakirigi. / Kas Saalomon moel sellisel / ses asjas polnud eksiteel?”

¹⁴ Ilmselt pole juhuslik, et Uues Testamendis oli Joabi paralleeliks Juudas. Mõlemad olid reetlikkuse ja silmakirjalikkuse võrdkujud ja reetsid oma isanda suudlusega (Lk 22:47–48; 2Sm 20:8–9). Täname täienduse eest Aira Võsa.

¹⁵ „Kas lugemata kuningast / ja preestreist loo siis jätsid sa? / Kohe teises peatükis ju on / see kirjas, kuidas Saalomon / kord Joabiga toimetas: / mis moodi välja tirida / lasi altari juures rutakalt / ja avalikult hukata / ta templis kõigi silme ees. / Pole surnud hiire võimuses / enam selle kohta piiksuda, / mis korda saatis kuningas. / Sealt edasi saad lugeda, / mida Simei pidi kogema / neis sündmustes, kui valiti / Benaja tema mõrvariks.”

Satiiri lõpunäitesse põimitud võrdlus võimumeeste kritiseerijate ja piiksuvate hiirte vahel (v 499–501) andis lugejale ühtlasi teada Kuramaal valitsevast tsensuurist: vaatamata kohaliku trükikoja puudumisele polnud võimukriitilised seisukohavõttud lubatud isegi käsikirjalisena, ja karistuseks oli surm. Tollase lugeja jaoks oli see selge ähvardus ühele kolmest pühenduse adressaadist – Otto von Grotthusile, kes oli juba 1615. aasta suvel, veel enne Noldede mõrva, koostanud Kuramaa võimukriisi esimese kirjaliku käsitluse, kirjeldades selles konflikti ajaloolis-juriidilisi põhjuseid (Kallmeyer 1839: 7).¹⁶ Tema apoloogia Kuramaa aadli kaitseks („Apologie für den kurländischen Adel”) jäi küll lõpetamata, pealkirjata ega jõudnud trükki, kuid levis paljude käsikirjadena ja oli tuttav ka satiiri autorile (Kallmeyer 1839: 8).

Kokkuvõttes pidi satiir hoiatama kogu regiooni publikut Kuramaa aadli eest; Kuramaa aadlit aga kutsuma üles kahetsusele ja meelearandusele.¹⁷ Aadli võimuga identiteedikriis ei lähtunud satiiri järgi mitte hertsogite absolutismijanust, vaid Kuramaa aadli enda moraalsest ja vaimsest alaväärsusest ning Poola kuninga toetusest nende õigustamatutele nõuetele.¹⁸

2. Epigrammid ja sonetid 1620–1670: uhkus moraalse elitaarsuse, patriotismi ja konservatiivse identiteedi üle

1620.–1670. aastail hakkasid Liivimaa aadlisoost ja aadeldatud poeedid seisuse identiteeti kajastama pigem lühiluuletustes, eeskätt epigrammides ja sonettides, ning kohaliku Liivimaa pingevälja kontekstis. Küsimus aadellikkusest keskendus nüüd kohaliku pärusaadli ja teenistusaadli omavahelisele suhtele ning regionaalne vastandus teiste Läänemere ümbruse maade, eeskätt Poola, Rootsi ja Taani kõrगाadliga jäi tagaplaanile. Pärus- ja teenistusaadli suhet kujutati küll vastanduvana, ent mitte niivõrd ennast kaitsvalt, kuivõrd enda elitaarsust põhjendavalt. Sõltuvalt aadli pigem üleolevast hoiakust ei olnud nende kümnendite lühiluuletused ka nii ironilised kui XVII sajandi alguse ja lõpu pikad satiirid, ehkki puänteeritus jäi ka neile omaseks.

Süsteemaatiliselt käsitles 1640. ja 1650. aastate aadliidentiteeti oma luuletustes Tüüringist Kolmekümneaastase sõja jalust Liivimaale tulnud õigusteadlane ja luuletaja, 1653. aastal Rootsi kuninganna Kristiina aadeldatud Hermann Schwemmler von Lossenau (1616–1657). Tema kolmeosalises sonetikogus, mis ilmus Riias

¹⁶ Grotthusi traktaat oli kirjutatud, et võita enda ja Noldede poole enne Miitavi riigipäeva augustis 1615 hertsogi ja aadlipartei vahel kahtlevad rüütelkonna liikmed (Kallmeyer 1839: 6–7). 7. novembril 1615 andis Grotthus selle Kuramaa rüütelkonna nimel ka Poola kuningale (Kurland 1971: 409).

¹⁷ „Parandage meelt, sest ma ei usu! Sest mu hing tunneb hästi hukatust.” („Resipiscite quod vix credo. Interitus quid confidenter spero.”) *Resipiscite* on ladina piiblitõlgetes mitmeti mõistetud tsitaat Jeesuselt (Mt 4:17): Hieronymus tõlkis heebreakeelse sõna kui „Paenitentiam agite” (‘kahetsege’), Luther ja Erasmus „Resipiscite” (‘parandage meelt’). Kõigil neil oli üleskutse seotud taevariigi peatse saabumisega. *Resipiscere* kontseptsioonist XVI sajandi luterlikus historiograafias ja humanistidel vt Petneházi 2025: 42–45.

¹⁸ Aadlisatiiri kui kirjandusteose retseptsiooni kohta pole seni jälgi ilmsiks tulnud; allegoorilisuse ja ainsa käsikirjalise eksemplari varjatud asukoha tõttu on see vähetõenäoline.

1653. aastal, leidub tsükkel luuletusi aadli tegeliku olemuse ja väarikuse mõtestamiseks. Impersonaalsemates sonettides „Praegusaegsest uusaadlist” („Auf diser Zeit gemachten Adell”) ja „Eba-aadellikust aadlist” („An den unadelichen Adell”) käsitles Schwemblers aadli olemuse keskse joonena nende moraalselt elitaarsust, tõdedes, et see ei ole tingimata seotud tiitli, varanduse ega ametiga. Seevastu „Isand Heinrich Wolffenschildi aadeldamisest” („Auf Herrn Henrich Wolffschilds erlangten Adelstand”) ja „Rikkale, kuid rohmakale kaupmehele, kellest sai aadlik” („An einen reichen doch groben Kauffmann, so ein Edelmann worden”) peegeldavad kindlatele aadeldatutele pühendatuna müntmeistri ja kaupmehe nobiliteerimise näitel ühiskonnas ekslikult levinud arusaama jõukusest kui aadliidentiteedi kesksest tingimusest. Aadliidentiteedi ideaalseima tunnuseks tõstis Schwemblers luuletuses „Isand Gustav von Mendgenile, kellest sai 1653. aasta jaanuaris Liivimaa rüütelkonna pealik” („An Herrn Gustaff von Mengden, als er im Jenner des 1653. Jahrs der Liffländischen Ritterschafft Hauptman worden”) esile patriotismi, vastutuse võtmist ja pühendumist isamaale (Schwemblers 1653: D6v, E3r, Gr, F2r, Er).

Nihet Liivimaa aadli identiteedi kujutamisel võib luules täheldada 1670. aastate algul, mil keskseks tõusis taas kohaliku ja välismaise aadli vastandus. Ootuspäraselt algas regionaalne vastandamine just pidevalt Rootsi õukonnaga lävivate rüütelkonna juhtide teostest. Nihke märgiliseks alguseks võib pidada Liivimaa rüütelkonna pealiku ja ühtlasi Liivimaa aadlike seas silmapaistvaima XVII sajandi barokkluuletaja ja -helilooja Gustav von Mengdeni (1627–1688) alamsaksakeelset kaheksastroofilist familiaarses-naljatlevas toonis luuletust küllakutsega ühisele söömaajale aadlikust kaasmaalasele Hermann von Vietinghofile 1671. aastal.¹⁹ Koos teiste Liivimaa saadikutega Stockholmis lähetuses viibides koges kahe põlise Liivimaa aadlisuguvõsa, von Mengdenite ja Rosenite järeltulija väidetavalt kultuurišokki:²⁰ Rootsi kuningakojas oli üle võetud prantsusepärase maiustustest küllastunud menüü (pannkoogid, õuna-koogid, tartletid, vesikringlid, pirukad), mis erines täiesti Liivimaa aadli muistsetest lihtsatest ja aadlike enda hinnangul tervislikest toitudest. Liivimaa aadlike konservatiivset menüüd (hapupuder,²¹ vorst ja sink küüslauguga, leib) palus Mengden külla kutsutud sõbral Rootsi õukondlastele mitte reeta, sest kartis Rootsi aadli põlgust,

¹⁹ Esmatrükk 1807. aastal Anton Truharti toimetatud ja Riias ilmunud ajakirja Fama für Deutsch-Rußland detsembrinumbris (Mengden 1807); kordustrükk keelelise kommentaariga: Mitzka 1923: 69–70.

²⁰ Mengdeni isa, Liivimaa aadlilipkonna ohvitser ja vabahärra Otto von Mengden, oli maanõunik ning Tartu õuekohtu kaasistuja, ema Gertrud von Rosen oli Igate (sks Idsel), Ozoli (Lappier) ja Sinole (Sinohlen) mõisa pärija. Luuletuse minategelase kultuurišokil pole ilmselt autobiograafilist tagapõhja, arvestades Mengdeni varasemat elukäiku, mis oli tulvil kogemusi õppe- ja diplomaatilistelt reisidelt ning sõjakäikudelt mitmes Euroopa paigas. Lühikäikudest Mengdeni biograafiast ja teostest vt Gottzmann, Hörner 2007: 901–903 ning Zimmermann 1995.

²¹ Hapupuder (lt *skābputra*) oli kõrdist veidi paksem hapendatud piimast ja odratangudest või tanguleemest puder. Tänapäeval peetakse seda läti rahvustoiduks (Dumpe 1998: 194–201). Hapurokka tundsid ka liivlased ja eestlased, ent selle koostises võis olla ka rukkijahu ja see oli pigem joogi ja kõrdi vahepealne roog (Moora 1980: 204). Seni on arvatud, et hapuputru kirjeldas esimesena humanistist arst Rosinus Lentilius (1657–1733) ligi 20 aastat hiljem, kui ta pärast koduõpetajana veedetud aastaid Lätis Dobeles (1678–1680) avaldas Saksamaal geograafilis-etnograafilise teose „Curlandiae quedam notabilia” („Kuramaa tähelepanuväärusi”, 1692), ent Kuramaa talupoegade heinaaja toiduna. Täname abi eest Reet Benderit ja Ester Bardonet.

ent hindas seda omavahelises suhtluses teiste Liivimaa aadlikega uutest prantsuse-pärastest moetoitudest kõrgemaks ja jäi sellele truuks.

Mengdeni luuletus ei piirdunud siiski üksnes varauusajale ja regioonile tüüpiliste lihtsate roogade ülistamisega, vaid sisaldas ka teist, antiiksest Rooma kirjandus-traditsioonist alates toiduteemalistes luuletustes tavapärasest allegoorilist kihti,²² mille järgi esindasid mõlema menüü pooldajad oma eetilise-filosoofilist vaadet. Kui võõramaist päritolu gurmeeroogade nautijaid, roomlastel näiteks Nasidienus Rufusele külla kutsutud Maecenast ja tema saatjaskonda, käsitleti epikuurlust esindavate naeruväärsete tõusikutena (Horatiuse satiir 2.8), siis neile vastandunud lihtsa kohaliku toidu sööjad esindasid stoitsistlikku kõrget moraali ja patriotismi. Samasugune gurmeetoidu *versus* lihtsa toidu seos moraaliga esineb ka Mengdenil. Rootsi õukonna luksuslik magusate küpsetiste isu viitab nende kuratlikkusele (v 29), Liivimaa aadli armastus hapupudru (v 6, 20–21) ja leiva vastu peegeldab luksuset, kuid muretut elu (v 44–46, 48).

See, et Mengden valis paljude võimalike roogade seast välja just rafineeritud ja lihtsate teraviljatoitude vastanduse, viitab tema peamisele eeskujule: Rooma entsüklopedistile Plinius Vanemale ja tema teosele „Looduslugu” („Naturalis historia”).²³ Pliniuse järgi olid magusad küpsetised ja lihtne puder menüü kaks äärmust, kusjuures magusad koogid polnud üksnes üleliigsed ja ebatervislikud, vaid näitasid ka kaugenemist algsest loomusest – söömaaja lõpus soovitas ta pigem puuvilju ja pähkleid, mis olid tema tõlgenduses looduse juurde tagasipöördumise sümbolid (Nat. Hist. 18.105). Seevastu puder oli roomlastel algseim ja lihtsaim toit, mida hiljem söödi sünnipäevapidudel ja ohverdusrituaalide puhul (Nat. Hist. 19.83–84). Leiva ja emade seos oli aga eriti tähendusrikas, sest Pliniuse arvates tähistas roomlaste lihtsa eluviisi lõppu just aasta, mil Rooma naised enam ise kodus leiba ei küpsetanud ja tekkis vajadus pagaritöökodade järele (Nat. Hist. 18.107).²⁴

Kokkuvõttes säilis Liivimaal ka aadliteemaliste värss-satiirideta perioodil, 1620.–1670. aastail lühikestes aadliidentiteeti käsitlevates luuletustes puänteeritud ja õpetatud käsitusviis, mis tugines nii antiiksetele kui ka humanistlikele eeskujautoritele. Mida kriitilisemaks muutus eri aadlike (pärus- ja teenistusaadli, kohaliku ja naabermaade aadli jne) omavaheline suhe, seda iroonilisemaks läks pilkevärsside väljenduslaad.

²² Lühemates epigrammides Catullusel (13) ja Martialisel (5.78, 10.48, 11.52), pikemates satiirides Horatiusel (2.4 ja 2.8) ja Juvenalisel (5), vt sissejuhatavalt Gowers 1993.

²³ Pliniuse „Looduslugu” (Nat. Hist.) oli humanistide jaoks tähtsamaid antiikaja teadmiste entsüklopeediaid, mida XVI–XVIII sajandil kasutati laialdaselt nii ülejäänud antiikkirjanduse kommenteerimisel kui ka uute teatmeteoste koostamisel (Enenkel 2014: 213–214).

²⁴ Kõik need paralleelid viitavad Mengdeni humanistlikule poeetika- ja retoorikakoolitusele. Mengdeni poeetikaõpingud Tartu akadeemias 23. jaanuarist 1643 kuni 1646. aastani langesid samasse aega, mil seal õppis lisaks Hermann Schwemblersile ka saksa Juvenaliseks nimetatud Joachim Rachel (1618–1669, studium Tartus 1640–1645), kes avaldas 1648. aastal oma satiirilised ladinakeelsed epigrammid peamiselt kohalike Liivimaa nähtuste, sh aadli naeruvääristamiseks, ning 1664. aastal saksakeelsed satiirid. Söögiga seotud teemasid ei puudutanud Rachel siiski kummaski luulekogus.

3. Liivimaa põlisaadli identiteet suhetes Rootsi kuninga ja teenistusaadliga 1682. aastal: ülbus, identiteedivargus, identiteedikriis

1670. aastate lõpul muutus Eesti- ja Liivimaa aadli olukord Rootsi riigis keeruliseks. Kui 1678. aastal oli täisealiseks saanud Rootsi kuningas Karl XI, olid Liivimaa rüütelkonna esindajad, nende hulgas ka pealik Gustav von Mengden, privileegide kinnitamiseks Stockholmis. Ehkki kuninglik resolutsioon kinnitas 10. mail 1678 liivimaalaste soovitud ja näis aitavat vältida mõisate reduktsiooni, nagu see oli käimas Rootsis, tagas see siiski vaid reduktsiooni edasilükkamise 1682. aastani. Just sellesse aega jääb täpsemalt dateerimata 192 värssi pikkune alamsaksakeelne satiir „Viis kuradilast. Alamsaksakeelne satiir Liivimaa mõisate reduktsiooni kohta” („De vijf Düwelskinder. Plattdeutsche Satyre auf die Güterreduktions-Commission in Livland”).

Hilisemas baltisaksa kirjandus- ja ajaloo uurimises on satiir omistatud Gustav von Mengdenile ning tuntud eeskätt tänu järeloole: Rootsi kuninga Karl XI viha satiiri anonüümse autori vastu, ähvardus satiirikirjanik rattale tõmmata, kuninga leebumine pärast isiklikku kohtumist Mengdeniga ja kuldketi kinkimine Mengdenile lepituse märgiks (Zimmermann 1995: 406–407; Gottzmann, Hörner 2007: 902). Analüüsitud on ka satiiri alamsaksa keele eripära, kuid mitte kirjanduslikku vormi, kujundeid ega nende seost ideedega, sealhulgas aadli enesekuvandiga.²⁵

Satiiri sissejuhatavad 21 värssi kirjeldavad viit rootslasest reduktsioonikomisjoni liiget kui jõuku labidalakeisid (asks *Spadenknecht*). Lakei märgib nende alandlikkust Rootsi kuninga ees, labidas, õieti selle maasse löömine sümboliseerib teiste maa võõrandamist, mistõttu reduktsiooni õiguslikku alust nimetati pilkavalt labidaõiguseks. Satiiri põhiosa (v 22–175) moodustavad detailsed iseloomustused reduktsioonikomisjoni liikmetest, kolmandas isikus, minajutustaja suu läbi ja põlastavas toonis. Erinevalt varasemast Kuramaa satiirist on kõigil pilgatavatel kirjas veidi moonutatud kujul perenimi, nii et nende identifitseerimine ei olnud kaasaegsetele lugejatele raske.²⁶ Kõik naeruvääristatud olid ülikoolihariduse saanud teenistusaadlikud, järjestuski on kas juhuslikult või teadlikult aadeldamisaja järgi. Viimase ehk viienda kohta antud iseloomustus on pikim (40 värssi) ja kujundatud valdavalt kuninga otsekõnena. Karl XI järjest pingestatuma ja vulgaarsema otsekõne lõpuks (v 175) saavutab satiir haripunkti. Sellele järgneb esimese antiteetilise puändina minajutustaja visioon reduktsiooni süngetest tulemustest: lühike õõvastav kirjeldus mahajäetud Liivimaa mõisast, kus endistes ballisaalides uluvad vaid öökullid (v 176–181), koos üleskutsega Liivimaa aadlikele mõelda toimunu üle (v 182–188). Viimases neljas

²⁵ Esmatrükk Gadebusch 1777: 239–245; väiksemate tekstimuudatustega uusväljaanded: Grotthuß 1894: 81–83; 2. tr 1895: 89–91. Värsse 3–7, 9–14, 19–20 ja 160–161 tsiteeris Ernst Seraphim 1896: 292–293; Mengdeni kasutatud alamsaksa keelekuju kommentaari vt Mitzka 1923: 68–69. Käsikirjalist leidumust ei ole teada.

²⁶ Hilisemates kirjandus- ja kultuuriloolistes käsitlustes on kasutatud satiiris leiduvaid moonutatud nimesid, viimata neid kokku tegelike varauusaja poliitikutega. Satiiri tegelaste seosed ajalooliste isikutega aitas tuvastada Marten Seppel.

värsis on Mengden lisanud teisegi puändi – minajutustaja osalise enesepaljastuse: ka tema ise on labidalakei (v 189–192).²⁷

Just lõpumoraal ja -puänt annavad põhjuse tõlgendada satiiri mitte pelgalt rünnakuna Rootsi kuninga ja tema mahitatud reduktsioonikomisjoni vastu, nagu väidavad senised harvad tõlgendused,²⁸ vaid samavõrd ka Liivimaa aadli identiteedi, õieti identiteedikriisi peegeldusena 1680. aastate algul. Esiteks nähtub see Mengdeni satiiri adressaadist ehk pöördumisest Liivimaa seisusekaaslastest sõprade poole (v 182), teiseks etteheidetest „vaadake, mida [kõike teie] ülbus ei tee” (v 187) ja „kuidas asjalood on küll selliseks kujunenud” (v 183). Rootsi reduktsioonikomisjoni tegevus sai satiiri järgi osalt aset leida just Liivimaa pärusaadli varasema käitumise tõttu, mida lisaks ülbusele iseloomustas ka varandusejaht, pidutsemine ja flirtimine ning Mengdeni enda näitel ka koostöövalmidus Rootsi keskväimega. Ent Liivimaa aadel oli satiiri järgi kriisis ka endast sõltumatutel põhjustel – nimelt Rootsi õukonnas ja teenistusaadli seas valitsenud karjeristliku moraalse laostumise tõttu, mida reduktsiooni ajal tunti ka Liivimaal ja mille eest siinse aadli identiteet vajas pigem kaitset. Need olid eelkõige Rootsi uusaadlike halvad loomujooned ja käitumisharjumused, mille eest Mengden Liivimaa aadlit kindlate teenistusaadlike näitel hoiatas: jõhkruus, silmakirjalikkus, tigidus, salatsemine, edevus, lobisemine, kamandamine, pilkamine, targutamine, faktide mittekontrollimine. Pahesid ilmestab Mengden metafooride ja võrdluste, sealhulgas loomavõrdluste abil. Neist ühes kordab ta Kuramaa-satiirist tuntud kassi-hiire võrdlust: Rootsi teenistusaadel on nagu näiliselt tukkuv kass, Liivimaa aadel aga kassi meelevallas olev hiir (v 128–131). Mengdeni hinnangul kaotas Liivimaa aadel just Rootsi teenistusaadli eeskujude tõttu mõistuse ja püherdavat nüüd poris (v 35, 66 ja 37).

Hävitavaimad Rootsi teenistusaadli ja sealse õukonna pahedest olid Liivimaa aadli identiteedi jaoks Mengdeni tõlgenduses aga ahnus käsikäes võltsõpetatusega. Esimene väljendus rootslaste soovis kokku kraapida teiste vara, teine teadmiste puudumises ja seaduste-privileegide mittetundmises. Mengden rõhutas vargusi kõigi komisjoni liikmete puhul eraldi ning võttis need kokku sõnadega „hullud vargad” (v 134). Rootsi teenistusaadli intellektuaalset ebakompetentsust rõhutas Mengden kasutatute prillide motiiviga: nii mõnelgi reduktsioonikomisjoni liikmel olevat prillid, kuid need on kas ninale libisenud või ei võta teenistusaadlikud neid privileege lugesdes kotistki välja. Liivimaa aadel oli niisiis varguse ohver ja röövitud polnud üksnes nende senine materiaalne omand, vaid ka nende õigused-privileegid – nende identiteedi kaks kõige olulisemat alust.

Selleks et rõhutada toimunud identiteedivarguse ja sellest tuleneva kriisi absoluutset pahelisust, lõi Mengden satiiris pealkirjast alates suure allegooria Rootsi kuningast ja õukonnast kui kuradist ja tema perest ning põrgust kui nende elu-

²⁷ Mengden viibis oktoobrist 1679 kuni veebruarini 1682 pärast duelli paguluses Kuramaal. Need aastad töid ilmsiks Liivimaa aadli kriitilise suhtumise Gustav von Mengdenisse tema liigse koostöövalmiduse pärast Karl XI-ga Liivimaa mõisate reduktsiooni elluviimisel.

²⁸ Viimati nt Gottzmann, Hörner 2007: 902: „salvav kritika Rootsi komisjoni pihta, kelle hoolde oli usaldatud mõisate reduktsiooni läbiviimine” („eine beißende Kritik der schwed[ischen] Kommission, die mit der Durchführung der Gütererreduktion in L[ivland] betraut war”).

kohast. Teenistusaadlikud Lovisin,²⁹ Wallenstedt,³⁰ Gyllenborg³¹ ja Åkermark³² on metafoorselt kuradi ehk kuningas Karl XI pojad, kes tekitavad küll hirmu Liivimaa aadlike seas, kuid kelle oskuste tasemega kuningas ise siiski rahul pole (v 172–173: „Täielikud tainapead! Köht teil suur, ent väike pea!”). Seetõttu on peakurat Karl rajanud põrgus kuradilastele kooli ja pannud seal õpetajaks viienda, vanima ja teraseima reduktsioonikomitee liikme Olof Thegneri.³³ Just too olevat põrgu arhiivide parim tundja, olles sealt leidnud üles õige vana Rootsi seaduse. Kõik teised „kuradilapsed” olid küll varem õppinud Uppsala, mõned ka Greifswaldi või Turu ülikoolis ja viibinud õppereisil Euroopas, kuid Karl pidas neis õppimist pigem nurgakoolide külastamiseks (v 168 „Puhta lollid kuradid – nurgakooli õppurid!”), sest neis ei loetud õigeid raamatuid (v 162–167).³⁴ Vaatamata oma kuratlikule loomusele käivat nad kõik süümepeinadeta kirikus jumalateenistusel ja nende sõnadki olevat pärit Jumalalt.

Liivimaa aadli identiteet polnud Mengdeni satiiri järgi seega kuidagi pelgalt kohalik, eraldiseisev nähtus, vaid tingitud laiemast regionaalsest taustast: seda on võimalik mõista vaid kriitilises võrdluses Rootsi suurriigi teiste osade aadlike identiteedi ja tegudega. Kuna Rootsis kui tollasel emamaal domineeris Mengdeni käsitluses pigem moraalselt ja poliitiliselt probleemne teenistusaadel, võib Mengdeni teost pidada eeskätt hoiatussatiiriks liivimaalastele lojaalsuse ja koostöö eest aadli põlisväärtusi eirava ja karjäärihimulise Rootsi teenistusaadliga.

²⁹ Erik Lovisin/Lowisin/Lovisin(i)us (1645–1693) õppis Uppsala ja Greifswaldi ülikoolis õigusteadust; töötas alates 1666. aastast eri kohtuametites. 1675. aastal nobiliteeriti, 1697. aastal sai paruniks. Oli revisjonikomisjoni sekretär 1676, õiguskomisjoni liige 1686. Linköpingi lääni kuberner 1687; aastast 1687 vabahärra.

³⁰ Lars Wallenstedt (1631–1703, aastani 1668 Wallius) oli Rootsi riigiametnik, alates 1683. aastast Rootsi riigisekretär, 1689 Västmanlandi kuberner, 1693 kuninglik nõunik ja Rootsi apellatsioonikohtu president ning 1695. aastal Turu akadeemia kantsler. Alates 1697. aastast oli ta Karl XII regendivalitsuse liige ja erilises soosingus.

³¹ Jakob Gyllenborg (1648–1701, enne aadeldamist 1680. aastani Wolimhaus) osales pärast õpinguid Uppsalas ja õppereisi mitme revisjoni-, likvidatsiooni- ja reduktsioonikomisjoni töös ning innukus tõi talle 1680. aastal aadlititli. 1689–1695 Upplandi lääni kuberner, 1689 parun; 1693 maamarssal, 1695 krahv ja kuninga nõunik. Olof Thegner oli tema äi.

³² Sven Åkermar(c)k, ka Åkerman, sünninimega Agricola, aadeldatult 1686 Sven Leijonmarck (1649–1728) oli pärast õpinguid Turu ja Uppsala ülikoolis Upplandi läänisekretär, alates 1683. aastast prokurör ja 1686. aastast riigiarhiivi sekretär. Rootsi reduktsioonipoliitika toetajana jõudis ta 1680-ndatel riigiarhiivi dokumente lugedes järeldusele, et mõned reduktsioonikomisjoni otsused olid ebaõiglased. Ta vahistati, kuid pääses avaliku vabandamise abil, jäädes hiljem opositsiooni.

³³ Olof Thegner (1615–1689, aadeldatud 1683) oli pärast õpinguid Uppsala ülikoolis alates 1660. aastast Stockholmi linnasekretär, 1666. aastast Svea apellatsioonikohtu kaasistuja, 1668 Stockholmi linnaapea ja justitskolleegiumi president; korduvalt kodanikkonna eeskõneleja Rootsi riigipäevadel 1668. aastast saadik. 1685. aastast kuni surmani Stockholmi ja Uppsala lääni kuberner; 1687. aastast parun. Temast kujunes reduktsiooni juhtpoliitiku juba 1650. aastatel, kui ta 1655 Karl X korraldusel määrati reduktsioonikolleegiumi liikmeks.

³⁴ Viite eest sõna *Klippengäst* eksitavale tõlgendusele Grotthuſi väljaandes (1894: 81–83: „von Klippink, in Schweden gebräuchliche Notmünze, die nicht durch Schlagen, sondern durch Zerschneiden mit der Schere (klippen) gewonnen wurde” ’sõnast kliping, Rootsis kasutatud hädamünt, mida ei löödud, vaid lõigati kääridega (*klippen*)’) tänane Martin Klökerit. Tema täpsustusel on siin liitsõna osisteks *Klipp-* (nagu sõnas *Klippschule* ’nurgakool, madalama astme kool’) ja *Gäst* (täheanduses ’külastaja, külaline’).

Kokkuvõtteks

Pilkeluules sisalduvat võimalust mõtestada ühiskonna teravaid konflikte eri osapoolte vaatenurgast ja allegooriliselt hakkasid XVI ja XVII sajandi vahetuse Liivi- ja Kuramaal kasutama ka aadliseisuse esindajad: nii pärusaadel, teenistusaadel kui ka aadlike tellimusel ja nimel kirjutavad literaadid. Aadel haaras selle poeetilise väljendusvahendi järele eeskätt saksa, sealhulgas nii alam- kui ka ülemsaksa keeles, ning kasutas nii pikemat värss-satiiri kui ka puänteeritud lühiepigrammide vormi, eksperimenteerides XVII sajandi keskel ka satiiriliste sonettidega. Aadlike pilkeluuletusi pole teada küll eriti palju, kuid nende loomisdünaamikat analüüsides nähtub kaks pilkeluule viljelemise põhjust. Esiteks taheti nii aadlikorporatsiooni sisemiste vastuolude korral (Kuramaa satiir) kui ka vastasseisudes Poola ja Rootsi kuninga ja õukonnaga (Gustav von Mengdeni pilkeluuletused) kaitsta oma identiteeti: tõrjuda etteheiteid Liivi- ja Kuramaa aadlike ülbuse, reeturlikkuse, võimuahnuse, kombelõtvuse, õiguspädevusetuse ja vähese patriotismi kohta. Teiseks sooviti pilkeluule abil esile tõsta ja põhjendada oma elitaarset enesekuvandit ja seisuslikke väärtusi järjest kasvava kohaliku uusaadli ees: isamaa-armastust, vanadel privileegidel põhinevat õiglustunnet, jumalakartlikkust ja eetilisust. Mõlema eesmärgi puhul ilmnes ühelt poolt konservatiivne hoiak – vastuseis muutustele, soovimatus varasemaid olusid ümber korraldada, oma tegusid kahetseda, meelt parandada –, teisalt kriitika ülejäänud eliidi ja eliidiks pürgijate suhtes. Arvestades Liivi- ja Kuramaa seotust suuremas regionaalses võrgustikus, oli loomulik, et ka oma seisuse identiteeti kaitsti ja kujundati regionaalsel tasandil ning et pikemaidsatiire kirjutati just neil aegadel, mil suhe maavalitsejatega oli konfliktsem, st XVII sajandi algul ja lõpus.

Liivi- ja Kuramaa kirjandusse tõi XVII sajandi aadlike pilkeluule mitu suurt, varasemast Euroopa kirjandustraditsioonist tuntud allegooriat, mida siinsed teistest seisustest poeedid ei kasutanud. Olulisimad neist on enese kodumaa allegooria tõe sünnimaana ja sellele vastandina identiteedi ohustajate kodumaa kui valetamise (Poola) või varastamise (Rootsi) maa. Välismaised identiteedi ohustajad moodustasid põrgu koos kuradi ja tema poegade, kooli ja arhiiviga. Võimalik, et just siit pärineb nii eesti kui ka läti folklooris leiduv ettekujutus valitsevast baltisaksa aadlist kui kuradist, mõisast kui põrgust või kuradite koolimajast (Kõivupuu 2025: 224; Krišjāņa Barona Dainu skapis: Muiža), nii et varauusaegse aadli kujundiloome välismaiste maaisandate kohta muutus lõpuks irooniliseks kujundiks neist endist ja püsis kuni XX sajandini.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur projekti „Kokkupuuted, üleminek, muutus: *nobilitas haereditaria ac litteraria* varauusaegse kirjanduse väljakujunemisel Poola ja Rootsi Liivimaal“ (PRG1926) raames.

VEEBIVARAD

Krišjāņa Barona Dainu skapis: Muiža. <https://dainuskapis.lv/katalogs/0/4.4.3>

ARHIIVALLIKAD

LHAS = Landesarchiv Schwerin

f 211-2/1 Acta externa Kurland 994, 1–35 – Dialogus oder Gespräch Zwischenn einen Preußenn vnnd frommenn Liefvländer Vonn gegenwertigen Zustande des Churischen Landes, gemacht vnnd gestellet Durch denn Wohlgebornenn Herrnn Aretinum Philalethen Erbgeseßenn zu Kald vnnd Agatho der Edlenn Prouintz Alethias Hauptmann.

KIRJANDUS

- Brüggemann, Karsten; Henning, Detlef; Tuchtenhagen, Ralph (koost) 2021.** Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region. 2. kd. Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten. Stuttgart: Hiersemann.
- Derschow, Bernhard 1624.** Leichpredigt / Uber den Spruch des Apostels Pauli 2. Timoth: 4. Ich habe einen guten Kampf gekämpffet ... : Beym Begräbnuß Des ... Herrn M. Nicolai Pascha, weiland der Altenstadt Königsberg in Preussen Archi-Diaconi. Welcher den 1/11 Decemb. des 1623. Jahrs ... verschieden / und den Donnerstag hernach in der Pfarr-Kirchen ... bestattet worden. Königsberg: Segebad.
- Dumpe, Linda 1998.** Latviešu tradicionālā piensaimniecība. Piena produkti un piena ēdieni. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Enenkel, Karl A. E. 2014.** The Neo-Latin commentary. – Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World. Macropaedia. (Renaissance Society of America Texts and Studies Series 3.1.) Koost Philip Ford, Jan Bloemendal, Charles Fantazzi. Leiden–Boston: Brill, lk 207–216.
- Gadebusch, Friedrich Konrad 1777.** Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. II osa. Riga: Hartknoch.
- Gebhardi, Ludwig Albrecht 1789.** Geschichte des Herzogthums Kurland und Semgallen, oder der Liefvländischen Geschichte. Zweyter Abschnitt. Halle: Johann Jacob Gebauer.
- Gottzmann, Carola L.; Hörner, Petra 2007.** Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburg. Vom Mittelalter bis zum Gegenwart. 1. kd. A–G. Berlin–New York: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110912135>
- Gowers, Emily 1993.** The Loaded Table: Representations of Food in Roman Literature. Oxford: Oxford University Press.
- Grotthuß, Jeannot Emil Freyherr von (toim) 1894.** Das Baltische Dichterbuch. Eine Auswahl deutscher Dichtungen aus den baltischen Provinzen Rußlands mit einer literarhistorischen Einleitung und biographisch-kritischen Studien. Reval: Franz Kluge. [2. tr 1895.]
- Grotthus, Otto 1600.** Oratio adversvs eos qui eloquentiam contemnvt. In Collegio Oratorio publico Clarissimi viri M. Joannis Simonij, Professoris Oratoriae in Academia Rostochiana publici, recitata ab Ottone à Grothvsen Liuono pridie Nonas Febr. Rostock: Möllemann.
- Hübner, Martin 1993.** Herzog und Landschaft: Die Verfassung im Herzogtum Kurland bis 1617. – Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft. Koost Erwin Oberländer, Ilgvars Misāns. Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, lk 29–55.

- Jakovļeva, Mārīte 2021.** Das Herzogtum Kurland und Semgallen (1561–1795). – Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region. 2. kd. Vom Beginn der Frühen Neuzeit bis zur Gründung der modernen Staaten. Koost Karsten Brüggemann, Detlef Henning, Ralph Tuchtenhagen. Stuttgart: Hiersemann, lk 190–221.
- Kallmeyer, Theodor 1839.** Otto von Grothuss, seine politische Thätigkeit und seine Schriften. – Monumenta Livoniae Antiquae. Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands dienen. II kd. Riga–Leipzig: Eduard Frantzen's Buchhandlung, pg 62–63, lk 1–15.
- Kallmeyer, Theodor 1910.** Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands. 2. tr. Toim Gustav Otto. Riga: A. von Grothuß.
- Keller, Volker 2005.** Herzog Friedrich von Kurland (1569–1642). Verfassungs-, Nachfolge- und Neutralitätspolitik. (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung 11.) Marburg: Verlag Herder-Institut.
- Kesten, Hermann 1963.** Pietro Aretino. Ein Journalist in Italien. – H. Kesten, Lauter Literaten. Porträts. Erinnerungen. Wien: Kurt Desch, lk 15–55.
- Kurland 1971** = Kurland und seine Ritterschaft. Toim Georg von Krusenstjern. Ilm: Ilmgau Verlag.
- Kõivupuu, Marju 2025.** „Rikas hārra, rikas vald; vaene hārra, vaene vald”. Sissevaade mõisa-aja diskursusesse pärimusmaastikul. – Mõisa fenomen balti kultuuriloos. Vaatenurki üle uurimisväljade. The Manor as a Phenomenon of Baltic Cultural History: Crossdisciplinary Perspectives. (Acta Universitatis Tallinnensis. Artes.) Koost Kristina Jõekalda, Linda Kaljundi, Ulrike Plath. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 208–243.
- Mackensen, Lutz 1936.** Baltische Texte der Frühzeit. (Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga 5.8.) Riga: Ernst Plates.
- Mengden, Gustav von 1807.** Einladungs-Schreiben an einen Freund. – Fama für Deutsch-Rußland, v 4, nr 12, lk 174–177.
- Mitzka, Walter 1923.** Studien zum baltischen Deutsch. Marburg: Elwert.
- Moora, Aliise 1980.** Eesti talurahva vanem toit. 1. osa. Tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped. Tallinn: Valgus.
- Napiersky, Carl Ernst 1839.** Actenstücke zur Geschichte der Noldenschen Händel in Kurland zu Anfang des siebzehnten Jahrhunderts. – Monumenta Livoniae Antiquae. Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands dienen. II kd. Riga–Leipzig: Eduard Frantzen's Buchhandlung, pg 27–61, lk 1–236.
- Oberländer, Erwin 1994.** Das Herzogtum Kurland 1561–1795. – Regionen in der Frühen Neuzeit. Reichskreise im deutschen Raum, Provinzen in Frankreich, Regionen unter polnischer Oberhoheit: Ein Vergleich ihrer Strukturen, Funktionen und ihrer Bedeutung. (Zeitschrift für Historische Forschung. Beihefte 17.) Toim Peter Claus Hartmann. Berlin: Duncker & Humblot, lk 193–208.
- Petneházi, Gábor 2025.** Divine punishment and Daniel's dream: Eschatology and moralism in Central European history writing in the mid-sixteenth century. – Central European Cultures, kd 5, nr 1, lk 29–49. <https://doi.org/10.47075/CEC.2025-1.03>

- Platon 2003.** Pīdusōōk. Tlk Astrid Kurismaa. – Platon, Teosed. I kd. Sokratese apoloogia. Phaidon. Kriton. Pīdusōōk. Charmides. Phaidros. Euthyphron. Koost Marju Lepajõe. Tlk, komment A. Kurismaa, M. Lepajõe, Sven-Erik Soosaar, Jaan Unt. Tartu: Ilmamaa, lk 171–244.
- Räder, Wilhelm 1957.** Die Juristen Kurlands im 17. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas 28.) Marburg/Lahn: Herder-Institut.
- Schwemmler, Hermann 1653.** Drittes Buch / der Klinggedichte / darinne Wälder. [Rīga.]
- Seraphim, Ernst 1896.** Geschichte Liv-, Est- und Kurlands von der „Aufseglung“ des Landes bis zur Einverleibung in das russische Reich. II kd. Reval: Franz Kluge.
- Zimmermann, Christian von 1995.** „Er stehet unbewegt, und achtet alles nicht.“ Notizen zu Leben und Werk des livländischen Psalmdichters Gustav von Mengden (1627–1688). – Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur, kd 24, nr 2–3, lk 401–425. <https://doi.org/10.1163/18796583-0240203008>
- Tering, Arvo 2018.** Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 28.) Toim Jürgen Beyer. Köln–Weimar–Wien: Böhlau. <https://doi.org/10.7788/9783412512392>
- Trelińska, Barbara 2001.** Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Viiding, Kristi 2023.** Rötger Beckeri värss-satiir „Eleeegia aadlike tõelisest päritolust ja nende pahelistest kommetest“: humanistlik kirjandusuuendus Liivimaa ühiskonnakriitika teenistuses. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused. Varauusaja arengujooned Eestija Liivimaal 1520–1800. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost Marten Seppel, Madis Maasing. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 579–603.

Kristi Viiding (snd 1972), PhD, Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi juhtivteadur (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), kristi@instlit.ee

Viktors Dāboliņš (snd 1984), PhD, Underi ja Tuglase Kirjandusinstituudi vanemteadur (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), viktors@instlit.ee

The identity of Livonian and Courlandian nobility in 17th-century satirical poetry

Keywords: noble literature, early modern period, Livonia, Courland, satire, epigram, political allegories

The article examines the formation of the identity of 17th-century Livonian and Courlandian nobility as reflected in their predominantly unpublished satirical poems – verse satires, witty epigrams, and sonnets – during the reign of various rulers (Poland, Sweden, and Denmark) and amid internal conflicts between the local hereditary elites and new nobility. The study aims to diachronically analyze which

characteristics of the nobility are ridiculed and criticized in satirical poems, and how the tools of humanist and Baroque poetry – contrast, allegory, imagery, personification, comparison, etc. – were employed for the self-defence, self-representation, and self-justification of the Livonian and Courland nobility within their actual political circumstances.

Kristi Viiding (b. 1972), PhD, Under and Tuglas Literary Institute of the Estonian Academy of Sciences, Leading Research Fellow (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), kristi@instlit.ee

Viktors Dāboliņš (b. 1984), PhD, Under and Tuglas Literary Institute of the Estonian Academy of Sciences, Senior Research Fellow (Kohtu 6/1, 10130 Tallinn), viktors@instlit.ee